

Жамиятнинг ўзлиги ва алохида миллат бирлигини таъмин этган ходисалардан бири – тил масаласи борасидаги мунозаралар жаҳид, маърифатпарварларнинг назарида турган. Бинобарин, улар миллий тилнинг софлиги учун кўп кайгурганлар. Ўтган аср бошларида ўзбек адабий тилининг кандай ривожланмоғи кераклиги ва бунинг учун кандай йўллардан бориши хусусида мулохазалар билдирилди. Бу борада, энг тўғри йўл сифатида халқ жонли тили имкониятларидан кенг фойдаланиш, ўзбек тилини бошқа тиллар таъсирига тушиб қолишдан асраш масаласи кун тартибига кўйилди.

Айни пайтда, мунозараларда гоёвий ижодий принциплар учун кураш ҳам борди. Жаҳид маърифатпарварлар миллий тилимизнинг бошқа бегона тиллар таъсирида бузилишига қаршилик кўрсатишди. Мактаб ва мадрасаларда ўқитилаётган дарсликлар ва матбуотда чоп этилаётган мақолаларнинг соф ўзбек тилида бўлиши учун ҳаракат қилишди. Тил масаласига оид бундай сирадаги мақолалар вақтли матбуотда мунтазам ёритилиб борилди.

Жумладан, Иброҳим Тоҳирийнинг “Ал-Ислох” журналида чоп қилинган “Матбуот ва ислох” сарлавхали мақоласи бу жиҳатдан характерлидир. Муаллиф мақолада Туркистонда нашр қилинаётган асарлар ва газета, журналлар тили ҳақида тўхталади. У матбуот хусусида фикр юритиб, уни ахлоқий –маънавий озуқа берувчи омил сифатида талкин этади: “Бир халқнинг матбуоти ўшал халқнинг кўнглида ёширингон, кўкрагида сақланган тилақларини, орзуларини энг очик суратда кўрсатадургон ойнасидур. Бир халқнинг матбуоти ўшал халқнинг ўтганини, келажагини ва андо ўлгон ва ўлажак умидларини, фарзларини, йўлларини, кайгуларини сўзлайдургон бир тилдур...” (“Ал-Ислох”, 1915 йил, 5 сон, 141-бет).

Миллат эртасини ўйлаб жон қуйдираётган жаҳид маърифатпарварларнинг барчаси жаҳолатдан чиқиш йўлларини излашди ва бундай нуқсонларни бартараф этишга уринишади. Иброҳим Тоҳирий Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падарқуш”, Нусратулла Қудратулла ва Ҳожи Муин ҳаммуаллифлигида ёзилган “Тўй” драмаларининг тил хусусиятларига эътибор қаратиб, кескин танқид қилади. Ушбу асарларни ҳатто мактаб болаларининг ишрофи ва имлоларига менгзади. “... “Падарқуш”, “Тўй” рисолачаларина қарангиз, – деб ёзади муаллиф, – туркистончиларнинг ўз шеваларина ёзуб нашр этгон асарларинда тил жиҳати ила дурустлик ва поклик йўқдир...” (“Ал-Ислох”, 1915 йил, 6 сон, 178-бет).

Тўғри, мазкур асарлар ўз даврида кенг муҳокама қилинди. Ҳатто “Тўй” драмасининг муаллифларидан Ҳожи Муин бу камчиликларни танқид қилиб, “Танбехга ташаккур” сарлавхаси билан иқронома тарзида мақола ёзди. “Тўй” пьесаси ўзбек драматургияси тарихида “Падарқуш”дан кейин яратилган иккинчи асар ҳисобланади. Асарнинг босилиб чиқиши адабиёт оламида катта қувонч билан қутиб олинди. “Тўй” чоп этилганлиги ҳақида қисқача тақриз берган “Ойна” асарни “ибратомуз” деб таърифлайди. (“Ойна”, 1914 йил, 2 сон). “Садои Туркистон” муаллиф шаънига: “яшасун бундай ёш фикрли зотларимиз”, дея хитоб қилди. “...Тил тўғрисидаги, баъзи камчиликларни истисно қилганда, ўз турмушимиз дурустгина тасвир қилинган”, деб ёзди. (“Садои Туркистон”, 1914 йил, 5 ноябрь). “Ал-Ислох” эса асар тилидаги нуқсонларни танқид қилди.

“Ойна” журналидаги кейинги тақризда эса асарнинг тил хусусиятлари анча кенг таҳлил этилган. (“Ойна”, 1914 йил, 3 сон). Муаллиф асарнинг лаҳжа ва имлода нуқсонлари борлигини таъкидлайди.

Кўришиб турибдики, “Ал-Ислох”дан бошқа нашрларда ҳам “Тўй” драмасининг камчилик томонлари кўрсатилган. Бирок, бу масалада ҳам муайян мунозаралар бўлиб ўтган. Жумладан, Иброхим Тохирийнинг “Ал-Ислох” журналидаги “Матбуот ва ислох” номли мақоласига зид равишда “Ойна” журналининг 1915 йил 12 сонидан имзосиз “Лоф” сарлавхали мақола босилган. Мақолада Иброхим Тохирий фикрларига зид мулохазалар учрайди. Мақола муаллифи Иброхим Тохирийга мурожаат қилиб: “Падаркуш” асарининг камчилик жихатини кўрсатинг?” деган саволни қўяди. Шундан сўнг эса “Падаркуш” драмасида айрим русча сўзлар борлигига иқдор бўлиб, бу ҳол асарнинг қимматини туширмаслигини таъкидлайди. Тожик тилига дахлдор сўзлар аралашувини эса ота – боболар ёзган диний ва ахлокий китоблар ва мадраса тили таъсири сифатида изоҳлайди. Шу билан бирга, “Ал-Ислох” журналидаги Иброхим Тохирий мақоласига таъна қилиб, бундай ёзади: “Бурунги замонда турк шеvasини тожик тилидан тозалаб, соддалигина ва поклигина қайтарув ул қадар қийин бўлмаса керак, Тохирий бу икки хатлик жумласида ўн уч қалима туркий, тўққиз қалима арабий – форсий ёзибдурки, ўз сўзига ўзи амал қилмайдур...” (“Ойна”, 1914 йил, 2-сон).

Тил ҳақида “Ойна” журналида ҳам танқидий мақолалар чоп этилган. Жумладан, 1914 йил 11 сонидан имзосиз муаллиф томонидан “Хар миллат ўз тили ила фахр этар” номли мақола босилиб чиққан. Мақолада худди юқоридаги фикрларга мутаносиб мулохазалар бор. Муаллиф таассуф қилиб: “Қайси миллат ўз она тилини ташлаб, бошқа бегона тиллардан сўз олади?” дея нолийди. Мисол қилиб, русча қалималарнинг халқ тилида тез – тез тилга олиниви, хатто драма, вақтли матбуот тилида ҳам русча, арабча ва тожикча сўзларнинг аралашувини танқид қилади: “Ушбу Туркистонимизда қайси бир рус ё қайси бир арман ўз тилини қўйиб, бир – бирови ила туркча сўйлайдур. Аммо, бизнинг сўзлашганимиз вақтда хар бир жумлада бир қалима рус сўзи эшитилур. Масалан: “Манго бир оз помогат қилинг”, “Они мунча иштараф қилдилар”, “Фалон одамнинг дўкони печат қилинди”. Ваҳоланки, бул сўзлар ҳаммаси мусулмонча адо бўлина олур. Масалан, помогат – ёрдам, иштараф – жарима, печат – муҳр... Агарда тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий лугат ва сўзларни қўшаберсак, бир оз замонда тил ва миллатимизни йўқотурмиз. Миллатимизни йўқотганда, диёнатимиз ўз – ўзи ила, албатта, йўқолур”. (“Ойна”, 1914 йил, 11 сон).

Бу масалада, Ашурали Зохирийнинг “Садои Фаргона” газетаси 1914 йил 13 апрель сонидан “Она тили” номли мақоласи диққатга моликдир. Мақола “Она тили” деб номланган бўлса-да, унда миллий адабиётнинг ўша даврдаги аҳоли, миллий адабий тил тўғрисида фикр юритилган.

Зиёлилар, уламолар, умуман, ўқимишли ёшлар муқаддас она тилимизни ривожлантирмोक у ёқда турсин, балки йўқотмокликка сабаб бўлаётганларини кўриб афсусланади, ўзбек тилини менсимай, форс, араб, татар тилларида хужжат ишларини юритаётган, бир-бирларига хатлар ёзаётган туркистонликларни қаттиқ қоралайди. Юқорида қайд этилган мақолада у шундай ёзади: “Нечунки, уламоларимиздин бири бирор ерга хат ёзса ёки бировга берган нарсасини хотира дафтарига ёзса, ўз она тилини қўйиб форс тилида ёзадурлар.... ёш ўсмурларимиз бўлсалар ўз ерликларидан бирини зиёфатга чакируб хат ёзсалар ҳам усмонлича ёки татарча ёзадурлар, нега, она тилига хурмат шуму?”

Аслида, Ашурали Зохирий ўзга миллат тилларини ўрганишга қарши бўлган эмас. Таъкидланган мақолада келтирилган унинг: “Дуруст, форсча, арабча, ўрусча ва бошқаларни ҳам билайлик, билайликкина эмас, яхши билайлик, лекин ўз она тилимизни ҳаммасидан ортик ва зиёда билайлик”, деган фикрлари ҳам буни тасдиқлайди. Миллий

уйғониш маърифатпарварлари адабий танкид, тил софлиги бадиий адабиёт ривожининг мухим шартларидан эканлиги хусусида шу тарика мунозара юритдилар, хакикатни юзага чиқаришга интилдилар. Кайси адиб ўз асаридида бошқа тилдан кирган сўзларни кўп ишлатса, у беаёв танкид қилинди. Хатто, ўша даврнинг энг пешқадам адиблари ҳам аяб ўтирилмади. Бу жихатдан кўконлик Расулийнинг “Ойна” журналининг 1915 йил 9 сонида босилган “Шоир ва миллий шеърларимиз” номли мақоласи мухимдир. Мақолада муаллиф ўзбек шоирлари шеърларининг таъсирчан эмаслиги сабабини: “...мухтарам шоирларимизни(нг) ўз шевасида шеър ёзмасдан шеърларини(нг) ярмидан кўпроги усмонлича ва татарчадан кўшилганлигидандур...”, дея изохлайди. Шу ўринда, муаллиф ўз фикрини исботлаш учун Абдулла Авлоний ижодидан мисол келтиради:

Чужуклар тарбиятсиз, илмдан бегонайи сархуш,
Авомуннос гийбат хосили афсонайи сархуш.

Расулий мақолани шоирларга карата: “...эмди ёзадургон шеърингизни ўз шевамизда ёзингиз.... миллат шеърингизни ўқиб фойдалансин”, деган фикр билан якунлайди. Махмудхўжа Бехбудий ва Хожи Муиннинг тилга оид карашлари бу борадаги мунозаралар мохиятини тушунишда, айникса, ахамиятлидир. Хожи Муин 1913 йилнинг охирларига келиб, адабий танкид бўйича мақоласини эълон қилди. Шу пайтдан эътиборан, “Ойна” журналида унинг бирорта ҳам форсийда ёзилган мақоласи кўзга чалинмайди. Вахоланки, 1914 йилнинг баҳор ва ёз ойларида Махмудхўжа Бехбудий Самарқандда бўлмаган даврда “Ойна”нинг тақдири мухаррир сифатида Хожи Муин ихтиёрига берилган эди. Хожи Муин анча тадбиркор бўлгани сабабли, икки хафтадаёқ, журналнинг техник ва тахририй жихатлари анча яхшиланди. Хожи Муин Махмудхўжа Бехбудийнинг истагидан бир оз чекиниб, “Ойна”ни соф туркий журналга айлантириб қўйди.

“Ал-Ислох” журналида тил хусусида бўлган мунозаралар, айникса, мухим ахамиятга эга бўлди. Мутахассисларга аён, бу даврда Фитрат бошчилигидаги “Чигатой гурунги” бу масалани янада кенгрок микёсда кун тартибига қўйган эди. Буни Мўъминжон Мухаммаджонов ўзининг “Турмуш уринишлари” номли китобида қуйидаги тарзда изохлаган: “Бу гурунг”нинг мақсади: ўз тилимизни тузатиш, орасидан арабий, форсий тилларни имкони борича қувлаб чиқариб уларнинг ўрнига ўз тилимиздан топиб қўйиш, бойитиш эски имлони ташлаб, мактаб болаларини янги имлога ўргатиш эди...”

Хакикатан ҳам, жамият фаолиятида тил масалалари алоҳида ўрин тутган.

Миллий адабиёт ва миллий тил ривожини бир-биридан айри тасаввур этиш махол. Бу жихатдан, адабиёт ва тил хақидаги мунозаралар муштарак бир ходисанинг ўзига хос талқини эканини таъкидлаш лозим.

Кўлдош ПАРДАЕВ,
филология фанлари номзоди